

Плаксіна О.Ф.

Заслужена артистка України, доцент кафедри вокально-хорової підготовки вчителя, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»

СТРУКТУРА МУЗИЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ. РІВНІ ЗДІБНОСТЕЙ. КОМПЕНСАЦІЇ І ЗАМІНИ В КОМПЛЕКСІ МУЗИЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ

Анотація. У статті висвітлено аналіз психологічних підходів до проблеми компенсації і заміни в комплексі музичних здібностей у контексті психолого-педагогічної дисципліни. Визначена структура та перспективи дослідження складової музичних здібностей. Виділені рівні здібностей.

Ключові слова: музичні здібності, компенсація, структура, рівні.

Аннотация. Плаксина О.Ф. Структура музыкальных способностей. Уровни способностей. Компенсации и замены в комплексе музыкальных способностей. В статье представлен анализ психологических подходов к проблеме компенсации и замены в комплексе музыкальных способностей в контексте психолого-педагогической дисциплины. Определена структура и перспективы исследования составляющей музыкальных способностей. Выделены уровни способностей.

Ключевые слова: музыкальные способности, компенсация, структура, уровни.

Annotation. Plaksina O.F. Structure of musical capabilities. Levels of capabilities. Indemnification and replacement in the complex of musical capabilities. The article deals with the analysis of psychological approaches to the problem of compensation and replacement of complex musical abilities in the context of psychological and educational discipline. The structure and prospects for research component of musical ability. Dedicated level abilities.

Keywords: musical ability, compensation structure level.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень. Музичні здібності вивчаються психологами більш 150 років. Проте до цих пір немає єдиної точки зору на їх природу, структуру, на зміст основних понять, за допомогою яких психологи описують музичні здібності та обдарованість. Історія виникнення вчень про музичні здібності тісно пов'язана з основними етапами розвитку музичної психології та педагогіки в цілому. Є. Назайкинський порівнює прояв музичної психології як науки з виходом праці Г. Гельмгольца “Учение о слухових ощущениях как физиологическая основа теории музыки”, у якій аналізуються механізми звуковисотного, динамічного, тембрового слуху. Саме ця робота відкриває ціле направлення музичної психології, яке досліджує функції та механізми музичного слуху (Є. Мах, К. Штумпф, М. Майер, О. Абрагам, В. Келер, Г. Ревеш, А. Веллек, К. Шишор, Є. Мальцева та інші).

Методологічні позиції вітчизняних дослідників у галузі музичної психології відбито у фундаментальних монографіях Б. Теплової, Г. Прокоф'єва, Н. Ветлугіної, Е. Назайкинського.

Результати дослідження. Деякі музичні здібності прийнято позначати в термінах, пов'язаних з назвами сторін і елементів музичної мови (звуковисотний, тембровий слух, ладове почуття, гармонійний і мелодійний слух і т.п.). Іноді їх також позначають в термінах психічних процесів і явищ (слухові здібності, мнемічні, рухові, афективні і т.п.). У різних країнах дослідники, педагоги-музиканти називають серед музичних здібностей різні властивості слуху та різні психічні функції. Н. Римський-Корсаков у своїх працях відносив до музичних здібностей ритмічний і гармонійний слух, слух лада і слух ладу, архітектонічний слух, почуття темпу і почуття розміру, почуття тональності тощо, Б. Теплов відзначав ладове почуття, здатність до слухового поданням, почуття ритму. Американський психолог К. Сішор вважав, що в основі будь-яких музичних здібностей лежить здатність людини розрізняти звуки по висоті, тембру, гучності і тривалості: від чутливості слуху до висоти і тембру залежить сприйняття мелодії і гармонії, а також усіх можливих варіацій музичної висоти. Не менш важливим Сішор вважав музичну уяву, яка може бути розвинена в процесі навчання, гарну музичну пам'ять і «музичне почуття» (тобто єдність музичності і творчих здібностей). Останнє включає в себе не тільки естетичний досвід, але і «творче відчуття», яким воно існує у композитора. Німецький психолог Г. Ревеш включав до складу музичних здібностей відносний слух, відчуття акорду (відтворення акорду в основному положенні та із зверненнями, відчуття міри консонантності співзвуччя і відчуття тональності), здатність виконання напам'ять знайомих або заданих мелодій, творчу фантазію. І це тільки деякі приклади розбіжностей у поглядах на музичні здібності. До того ж у різних мовах існують свої терміни для опису музичних здібностей і властивостей особистості, які неможливо перевести однозначно на інші мови (наприклад, ладове почуття, або tonal memory).

Надійшла до редакції 12.12.2012

Кожен варіант структури музичних здібностей, що виділяється музикантами або психологами, містить у собі зерно істини, відображає до певної міри об'єктивний стан справ.

Причин же розбіжностей кілька. Одна з них полягає в тому, що музична діяльність вимагає безлічі різних здібностей і вони можуть комбінуватися різними способами у різних людей і в різних видах музичної діяльності. Інша причина полягає в тому, що структура музичних здібностей змінюється з віком, в залежності від характеру музичного навчання і накопичення музичного досвіду людини: в різних вікових групах спостерігається різне співвідношення опорних, провідних і «фонових» компонентів структури музичних здібностей.

Завдання полягає у з'ясуванні психологічних підходів до проблеми психології музичних здібностей, визначенні структури, рівнів музичних здібностей, шляхів і перспектив дослідження складової музичних здібностей та виділенні психологічних показників музичності. На основі критичного аналізу робіт у галузі психології музичних здібностей, узагальнення результатів експериментально психологічних досліджень Б. Теплов переконливо показав наявність трьох основних музичних здібностей у структурі музикальності: ладового чуття (перцептивного компонента музичного слуху), здібності вільно користуватись слуховими представниками, які відображають звуковисотний рух (репродуктивний компонент музичного слуху) та музично-ритмічного чуття. Зазначенні здібності складають ядро музикальності. Музикальність тлумачиться автором, як сукупність здібностей, необхідних для успішного здійснення музичної діяльності, причому кожного із її видів. Б. Теплов озброїв вітчизняних психологів стратегією якісного вивчення обдарованості. Думка Б. Теплова про нерівність здібностей, якими користуються люди при здійсненні одного і того ж виду діяльності, отримала розвиток у нових роботах вітчизняних психологів за проблемою здібностей. Якісний підхід характерний для учнів Б. Теплова та його послідовників. Серед них виділяється Г. Прокоф'єв, який прослідкував динаміку розвитку музичних здібностей музикантів-виконавців в умовах формуючого експерименту.

На представлення музикантів про музичні здібності має безпосередній вплив їх професійний досвід (наприклад, чи працює музикант з початківцями або зі студентами консерваторії, з композиторами або з виконавцями та ін), а на теорію психологів – конкретна дослідницька завдання (наприклад, К. Сішор розробляв масові тести музичних здібностей, а Г. Ревеш вивчав музичний розвиток дитини-вундеркінда).

Психологічна структура музичних здібностей у музикантів і немусикантов має певні відмінності: у музикантів вона характеризується більш тонкими й складними взаємозв'язками між окремими психічними функціями та властивостями, більш вираженими індивідуальними особливостями такого зв'язку, що може ставати основою індивідуального художнього стилю. Крім того, психологічна структура музичних здібностей у музикантів тісно пов'язана з конкретною

музичною спеціальністю (інструменталісти, співаки, композитори), специфікою музичного інструменту і конкретного виду професійної діяльності (сольне або оркестрове виконавство і пр.). Так, здатність розрізняти тонкі градації висоти звуку – основоположна в структурі музичних здібностей у скрипалів, диригентів або флейтистів у порівнянні, наприклад, з вокалістами, яких відрізняє більш витончений фактурний і гармонійний слух.

Ту ж саму мінливість можна спостерігати і в співвідношенні так званих елементарних і складних музичних здібностей. Елементарні музичні здібності (відчуття музичної висоти, ладове почуття, почуття ритму тощо) обумовлюють можливість повноцінного сприйняття музики, співу та музикування на інструменті. Елементарні музичні здібності виявляються в функції, подібної функції ніг і рук, без яких не можна грати на роялі, але саме по собі їх наявність ще нічого не визначає в музичній творчості.

До складних музичних здібностей відносять такі, які пов'язані із здійсненням професійної музичної діяльності (композиторської, виконавської), наприклад почуття форми, відчуття стилю, музична навченість тощо (у зарубіжній музичній психології останні часто об'єднують поняттям «музичний талант»).

Елементарні музичні здібності раніше починають розвиватися, раніше виявляються і раніше стабілізуються. Більш складні розвиваються пізніше, але набагато швидше за темпом. З віком і накопиченням музичного досвіду спостерігається все більш тісна залежність, все більш глибоке взаємопроникнення елементарних і складних музичних здібностей. Різні психічні властивості і функції (в тому числі і не мають «прямого» відношення до музикування) виявляються все більш тісно пов'язаними, утворюючи нові психічні структури, які психологи іноді називають «новими органами здібностей». Тобто в процесі розвитку змінюється не тільки загальна структура музичних здібностей, але й структура кожної окремої здібності – кожного окремого виду або форми музичного слуху, пам'яті, психологічного змісту виконавського руху або інтонавання.

Процеси такої зміни не піддаються опису, оскільки дуже індивідуалізовані. Можна навіть сказати, що структуро музичних здібностей існує стільки, скільки музично обдарованих або людей, які люблять музику. Напевно відомо тільки те, що в одних випадках формуються тісні і тонкі взаємозв'язки між різними психічними властивостями і функціями призводять до їх взаємодосконалення, в інших – до компенсації (поповненню недоліків), а в третіх – до блокування один одного, свого роду «взаємопогашення».

Один з чинників зміни психологічної структури окремих музичних здібностей зв'язаний з явищем компенсації.

Компенсація психічних функцій (від лат. *Compensatio* – зрівноважування, зрівнювання) – заповнення (вирівнювання) будь-яких дефектів або недостатньо розвинених функцій, що мають обмеження в розвитку, за допомогою інших накопичень, яскраво виражених психічних властивостей індивіда, що дозволяє йому повноцінно пристосовуватись до певної

Рис. 1

діяльності. Так, наприклад, люди, що втратили зір, можуть орієнтуватися в просторі за рахунок високорозвиненого слуху, підвищеної шкірної чутливості особи. Явище компенсації має місце не тільки при патологіях, але і в процесі нормального розвитку особистості. Завдяки компенсації люди з різноманітними здібностями можуть досягати високих досягнень і отримувати задоволення від своєї праці. При компенсації відбувається будівля нових психологічних механізмів, що забезпечують виконувану людиною діяльність.

Навіть у найобдарованішої людини не може бути абсолютної досконалості у всьому, не зустрічається однаково високого рівня розвитку всіх музичних здібностей, які тільки необхідні. Навіть самий обдарований людина може мати більш-менш слабкі сторони, що обмежують досягнення високих результатів. У прагненні до самовдосконалення і перед обличчям жорстких вимог професії сильно виражені здібності як би «перекривають» відсутні або ті, можливості розвитку яких обмежені. Інакше кажучи, в умовах нерівномірності розвитку музичних здібностей психіка володіє можливостями «справлятися» зі своїми недоліками, вирішувати цю проблему.

Проблема компенсації в структурі здібностей та обдарувань має два аспекти: соціальний і психологічний. Соціальний аспект компенсації полягає в тому, що немає таких властивостей психіки, які не володіли б соціальною цінністю. Люди з різними особливостями психіки можуть знайти своє місце в житті, домогтися високих досягнень у різних областях діяльності. Ні людей, ні до чого не здатних, кожен здатний по-своєму і в різному ступені.

Інший аспект – психологічний – розглядає фактори, за рахунок яких люди з різними здібностями можуть домагатися однакових досягнень в одному і тому ж виді діяльності, однаково високої творчої продуктивності.

Компенсація має місце лише тоді, коли є слабкість або недостатність важливою для будь-якої діяльності сторони або властивості психіки, і ця діяльність виконується завдяки посиленню або загостренню інший, яскраво вираженої сторони або властивості психіки.

Все це відноситься і до компенсацій в структурі музичних здібностей. Психологи виділяють чотири основні напрямки розвитку компенсацій в структурі здібностей людини.

1. Компенсація недостатньо виражених здібностей здійснюється за рахунок знань і умінь. Наприклад,

недостатня швидкість слухової реакції може компенсуватися високорозвиненою здатністю прогнозування змін в музичному матеріалі, таким чином, учень за результатами навчальної роботи не буде відставати від свого товариша, відмінного більш високою швидкістю слуховий реакції. Малі можливості розподілу уваги можуть компенсуватися швидкістю його перемикання і точністю «маршрутів» уваги і т. п.

Найбільш показовий приклад – розвиток здатності читання нот з листа. За даними дослідників, тільки близько 1,5% музикантів володіють «природним» даром читання нот з листа (він обумовлений деякими особливостями психологічної організації слухозорової уваги і пам'яті). Однак у тих, хто таким даром не володіє, він компенсується особливими практичними знаннями типових фактурних формул, спеціальними навичками швидкого орієнтування в додаткових лінійках, сформованому зоровому образі тональності і тощо, в силу чого елементи нотного тексту не зчитуються послідовно такт за тактом, а орієнтуються як ціле.

2. Досягнення продуктивних результатів відбувається на основі вироблення індивідуального стилю чи способу діяльності, який використовує сильні сторони психологічної індивідуальності людини і компенсує (або маскує) слабкі, тобто недостатні для виконуваної роботи.
3. Компенсація може здійснюватися і за рахунок здібностей, не пов'язаних безпосередньо з тією, яка недостатньо розвинена або має обмеження у розвитку. Наприклад, недостатні можливості розподілу уваги (вузкий обсяг уваги) може компенсуватися швидкістю сприйняття. Недостатня «стрибучість» танцівника може компенсуватися красою і пластикою рухів, природні межі в розвитку віртуозності музиканта – високою виконавською культурою звуку, глибиною і оригінальністю інтерпретації, продуманим точним вибором репертуару, «свого» жанру або стилю, що виявляє всі сильні сторони творчої індивідуальності.
4. Компенсаторні відносини можуть виникати між окремими компонентами музичних здібностей. Результати досягаються за рахунок переваги в різних компонентах: програючи в одному компоненті, психологічна структура даної здатності виграє в іншому. Такі компенсації шикуються у багатьох так званих «абсолютників» з тим, щоб подолати «крапковість» слухання музичного твору та його

відображення при співі. По суті, індивідуальна структура музичного слуху часто визначається саме компенсаторними відносинами його компонентів – звуковисотного і тембрового, ладомелодійного і ладогармонійного, темпоритмічного і архітектонічного тощо.

Питання про компенсації не варто там, де здібності до музичної та виконавської діяльності незначні, або маються нездоланні внутрішні перешкоди або дефекти. І компенсація не знімає проблему розвитку всіх здібностей, в тому числі і тих, для яких задатки недостатні. Як підкреслюють дослідники, компенсації залежать від того, наскільки жорсткі вимоги пред'являє до людини діяльність. Якщо ці вимоги максимальні, то повна компенсація відсутніх здібностей і якостей навряд чи можлива. Ніякі знання, уміння або індивідуальні стилі не можуть заповнити відсутні швидкісні дані там, де вони потрібні від людини в першу чергу. Якщо ж вимоги діяльності не надто жорсткі, то компенсація може бути достатньо повною і тоді люди з різними здібностями можуть цілком успішно виконувати одну і ту ж діяльність, хоча недостатній розвиток будь-яких якостей може знижувати гнучкість діяльності людини. На думку деяких психологів, компенсація одних здібностей і якостей іншими приводить лише до середнього рівня успішності діяльності.

У мистецтві проблема компенсації у розвитку здібностей дещо ускладнюється, оскільки продуктивність результатів спирається не на кількісні, а на якісні критерії.

Педагогу важливо бачити можливі компенсації, котрі долають нерівність музичних здібностей як перспективу музичного розвитку учня, студента. Але при цьому важливо вміти відрізнити позитивні (розвиваючі) і негативні (маскуючі) компенсації. Останні характеризуються тим, що учень, який має прогалини в музично-слуховому або музично-руховому розвитку, пристосовується не до вимог музичної діяльності, а до вимог педагога або конкретного, важкого для нього навчального завдання.

Висновки. Отже, аналіз літератури свідчить про те, що структура компенсації у галузі психології музичних здібностей розвиваються не зовсім рівномірно. Значна кількість досліджень присвячена вивченню механізмів, процесів формування та розвитку музичних здібностей. У першу чергу були дослідженні сенсорні здібності у зв'язку з проблемами виховання слуху, ритму. Найбільш вивчені закономірності розвитку та формування цих здібностей у дитячому віці (О. Апраксина, В. Белобродова, Т. Белкман, Л. Гарбер, І. Гейнрихс, Г. Ільїна, А. Медянніков, Т. Мухіна, Т. Овчіннікова, Т. Репіна, К. Тарасова та інші).

Проблеми психології музикальних здібностей потребують подальшої розробки. Необхідно не тільки правильно сформувавши концептуальний апарат, але і розробити стратегію комплексного експериментального вивчення динаміки розвитку музичних здібностей.

Література:

1. Артем'єва Т. Методологічний аспект проблеми здібностей. – М., 1977.
2. Абрамян Д. Об особенностях процессов художньої творчості. – Єреван, 1979.
3. Блинова М. Музична творчість та закономірності вищої нервової діяльності. – Л., 1974. – С. 136.
4. Ветлугіна Н. Музичний розвиток дитини. – М., 1968. – С. 166-168.
5. Петухов В., Зеленкова Т. Развитие музыкально-исполнительского мастерства как формирование высшей психической функции // Вопросы психологии. – 2001. – №6. – С. 17 – 26.
6. Теплов Б. Психология музичних здібностей // У підручн. Проблеми індивідуальних відмінностей. – М., 1961. – С. 39-251.
7. Торична С. Розуміння викладачем музичних здібностей студента у процесі індивідуального навчання. Автореф. канд. дис. – М., 1980.